

TRITIKALENING RESPUBLIKAMIZDA CHORVA OZIQA BAZASINI
BAYTISHDAGI URNI VA AHAMIYATI

Xidirov Jasur Ernazarovich,

Tayanch doktorant.

Janubiy dexqonchilik ilmiy tadqiqot instituti.

Ilmiy rahbar; q.x.f.doktori, proff. S.Alikulov

Annotatsiya: Respublikamizda ozuqa ekin sifatida tritikale yetarlicha yetishtirilmasligi sababli, chorvachilikda ozuqaga boy yem-xashak ekinlari turlarini ko'paytirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada agrar tarmog'i uchun yangi turdagi istiqbolli ekinlarni jaxonda va Respublikamizda yetishtirilishi, tritikale ekinining mahsuldorligi va xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: tritikale, nav, do'ragay, urug', ozuqa, oqsil, chorvachilik, mahsuldorlik.

Sir emaski, insoniyatning aql tafakkuri ta'sirida ilm-fan sohasida yaratilgan bir qancha ixtirolar, g'oyalar to'lqini sizni bizni odatiy hayot tarzimizda doimo qurshab turadi. Ayniqsa qishloq xo'jaligida bo'ladigan har bir ilmiy izlanish, yangilanishning yuksak bahosi qadr-qiymati bor. Birgina misol, 1931 yilda seleksioner olimlarning ilmiy tadqiqotlari natijasida yangicha nom olgan tritikale o'simligini olaylik.

Qishloq xo'jaligida olib borilgan muvafaqqiyatli ilmiy izlanishlar natijasida inson omili bois yangi ekin turi sun'iy tarzda yaratildi. Bunday olamshumul yangilik dunyo agrar tarmog'ini yangi bir bosqichga olib chiqdi, yangi navning yaratilishi – seleksiyaning muvofaqqiyatli yutug'i bo'ldi.

Insoniyat tomonidan ikki xil botanik turkum – bug'doy va javdarni chatishtirish orqali yangi nav paydo bo'lishi, unga bug'doy va javdar duragayi, triticales deb nomlandi (triticum va secale - qattiq bug'doy va javdar nomining birinchi bo'g'inidan hosil bo'lgan). E'tiborli jihati shundaki, bu o'simlikning hosildorlik, oziqaviylik sifati o'ta yuqori bo'lishi bilan bir qatorda noqulay tuproq-iqlim sharoitlarga va xavfli kasalliklarga chidamliligi bo'yicha bug'doy va javdarga nisbatan kuchli. Uning doni tarkibida esa oqsil va lizin, triptofan kabi almashtirib bo'lmaydigan aminokislotalarga boy.

Shu bilan birga tritikale donning tarkibidagi oqsil moddasi bug'doyga nisbatan 3-4 foiz ko'p, kleykovina miqdori bug'doynikidek, javdarga nisbatan esa 2-4 foiz ko'p, lekin sifati pastroq. Tritikalening tarkibida bug'doyga nisbatan erkin almashtirib bo'lmaydigan lizin, valin, leysin va boshqa aminokislotalar ko'proq saqlanadi, shuning uchun tritikalening biologik qimmatini bug'doydan baland.

Asosan tritikalening doni non pishirishda, konditerlik sanoatida, pivo pishirishda

va chorva mollariga oziqa sifatida keng foydalaniladi. Non pishirish sifati bug‘doyga nisbatan pastroq, lekin bug‘doy unini (70-80 foiz) tritikale uni bilan (20-30 foiz) aralashtirilsa juda yaxshi sifatli non tayyorlanadi. Shu bois ham tritikale yurtimizda istiqbolli ekinlar qatoridan o‘rin olgan.

Tritikale qishloq xo‘jaligida yangi oziq-ovqat, yem-xashak ekini hisoblanib, asosan sug‘oriladigan va lalmikor yerlarda yetishtiriladi. Hozirda tritikalening serhosil, kasalliklarga, noqulay sharoitlarga chidamli navlarini yaratish va yetishtirish texnologiyasini takomillashtirish bo‘yicha dunyoning turli mamlakatlarida ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

Tritikale yetishtiruvchi asosiy davlatlar – Polsha, Germaniya, Belorussiya, Fransiya, Rossiya, Xitoy, Vengriya, Ispaniya, Litva va Avstraliya hisoblanadi.

Tritikale avlodlararo duragay bo‘lganligi uchun unda bug‘doy va javdarning irsiy belgilari hamda xususiyatlari mavjud. Boshog‘ining ko‘rinishi, tuzilishi, donining shakli bug‘doy va javdarni eslatadi. Ammo tritikale bug‘doydan quyidagi belgi va xususiyatlari bilan ajralib turadi: poyasi bug‘doynikiga qaraganda yo‘g‘on, pishiq, yotib qolishga chidamli, bargi va boshog‘i katta, doni ham yirik. Doni tarkibida oqsil moddasi bug‘doynikiga nisbatan 1,0–1,5% va javdarga nisbatan 3,0–4,0% ko‘p. Doni tarkibida 3,8% lizin va 2,0–4,0% yog‘ bor.

Tritikale urug‘i 6–12 °C da yaxshi ko‘karib chiqadi, yaxshi qishlaydi, sovuqqa chidamli, ildiz tizimi yaxshi rivojlanadi. Suvga eng talabchan davri – naychalashdan boshqoq chiqarishgacha. Bu davrda nam yetarli bo‘lmasa, boshog‘i kichik va kam hosilli bo‘lib qoladi. Tritikale bug‘doyga o‘xshab o‘z-o‘zidan changlanuvchi hisoblanadi. O‘sib-rivojlanishida bug‘doy, javdar, arpa va boshqa boshqoqli ekinlar singari unib chiqish, tuplash, naychalash, boshqoqlash, gullash, sutpishish, mum pishish va to‘liq pishish fazalarini o‘taydi. Urug‘lari 3–4 °C da una boshlaydi. Unib chiqishi uchun o‘rtacha maqbul havo harorati 20–22 °C hisoblanib, 6–8 kunda unib chiqadi. Nihollar unib chiqqandan so‘ng, 34–37 kunda tuplanish sodir bo‘ladi.

O‘zbekistonda tritikale asosan kuzda tuplaydi. O‘zbekistonda rayonlashtirilgan tritikale navlari bug‘doyga nisbatan biroz kech yoki kech pishar bug‘doy navlari bilan bir vaqtda pishsa, Meksikadan keltirilgan navlarning ko‘pi bug‘doyga nisbatan 10–15 kun ertapishadi, ba‘zilari bug‘doyga nisbatan 20–25 kun oldin boshqoq chiqaradi. Bunday tritikale navlaridan (don va ko‘k massa uchun ekilgan tritikale) foydalanilsa yerni erta bo‘shatib, o‘rniga ikkinchi ekin ekish mumkin. Bu ekinni kuchli sho‘rlangan yerlarga ekish tavsiya etilmaydi. Yer ekishga sifatli tayyorlansa, urug‘lik bir xil chuqurlikka (ekish chuqurligi 5–6 sm) tushishi va yaxshi unib chiqishi ta‘minlanadi. Gektariga 50–60 s hosil yetishtirish uchun organik o‘g‘it bilan birga sof holda 180–200 kg/ga azot, 100–160 kg/ga fosfor, 60–70 kg/ga kaliyli o‘g‘itlar qo‘llanilishi kerak.

O‘tkazilgan ilmiy izlanishlarga ko‘ra, tritikale donining kimyoviy tarkibi o‘g‘itlantirish holatiga bog‘liq ekan. Tritikalening don hosili o‘g‘it miqdori oshib

borishi hisobiga 0,83–1,68 t/ga ko‘payadi. Azot miqdorining oshirilishi donning texnologik holatini ham yaxshilaydi.

Tritikaleni yurtimizda janubiy mintalariga moslashtirish va yangi navlarini yaratish ustida izlanishlar olib borish maqsadida Janubiy dehqonchilik ilmiy-tadqiqot institutida bir qator izlanishlar va ilmiy ishlar olib borilmoqda.

Jumladan, voha sharoitidan kelib chiqib uning 50 dan ortiq duragay tizmalari va davlat restrga kiritilgan ikkita nav (Sardor va Tixon) laboratoriya sharoitida suvsizlikka va issiqlikka chidamliligi o‘rganildi. Shuningdek, bu jarayon institutning dala tajriba maydonlarida (asosan: Qamashi va G‘uzor tumani tajriba-sinov agrouchastkalari) suvli va lalmikor ekin maydonlarida ilmiy tadqiqot ishlari, izlanishlar davom ettirilmoqda. Shu boisdan, institut tajriba maydonlarida o‘rganilayotgan tritikale nav va namunalarining ishlab chiqarish hamda qayta ishlash talablariga mos keladigan nav va namunalari tanlab olinib seleksiya ishlari olib borilmoqda. Sifat ko‘rsatgichlari yuqori bo‘lgan namunalar aloxida ko‘chatzor etib, o‘simliklar fenologiya qilinganda erta pishar, qurg‘oqchilikka va issiqlikka chidamli va boshqa ko‘rsatgichlariga qarab tanlash ishlari olib borilmoqda. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad ham yurtimizda chorvachilik sohasini sifatli ozuqa manbai bilan ta‘minlash va boyitishdan iborat.

Takidlash joiz, Respublikamiz chorvachiligi uchun mustahkam ozuqa bazasi yaratishda ozuqabop ekinlarning yuqori hosildor navlaridan foydalanish, ularni yetishtirishda agrotexnik tadbirlarga to‘liq rioya qilish hamda zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash muhim amaliy ahamiyatga ega va chorvachiligimizni yanada rivojlantirishda muhim omil bo‘lib hisoblanadi. Tritikale o‘simligi esa bu borada muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

D.T.Abdukarimov tritikale seleksiyasi bo‘yicha, Atabaeva X.N., Xudayqulov J.B.// O‘simlikshunoslik. T.: Fan va texnologiya- 2018. – B.3-407.

B. B. Allashov , B.X.Junadullaev, N. T. Shoymurodov , S.I. Mavlonov . //Oziqabop ekinlarni yetishtirish . Toshkent- 2021 yil.

R.O. Oripov, N. X Xalilovlar // Usimlikshunoslik kitobi.

O.Yakubov , S. tursunov, J. Muqimov. // Donchilik.

Mirzaev O.F, Xudoyberdiev T.S //Yemxashak yetishtirish.